

Marcin Gawlicki

Architektoniczne relikty gdańskiej Szkoły Fechtunku

Niezabudowany teren, położony w sąsiedztwie południowo-zachodniego narożnika Głównego Miasta w Gdańsku, może sprawiać wrażenie pozbawionego istotnych wartości kulturowych. Przez kolejne dziesięciolecia, które upłynęły od czasu powojennej odbudowy, obszar ten uznawano za naturalne przedpole ekspozycji panoramy miasta i jego zrekonstruowanych średniowiecznych fortyfikacji (ryc. 1). Tymczasem w tym miejscu, od XVI po XIX wiek splatały się dzieje ważnych dla historii Gdańska budowli, do których zaliczyć należy: średniowieczne fortyfikacje z systemem baszt, murów obronnych i fos, budynek Szkoły Fechtunku, uważany za pierwszy teatr Rzeczypospolitej, w którym odbywały się też występy teatrów angielskich oraz przedstawienia operowe, ujeżdżalnia związana z zespołem stajni miejskich, synagoga, a także zmieniająca się z upływem czasu różnorodna zabudowa mieszkalna. Ślady tak ważnych dla dziejów miasta obiektów pokryła półtorametrowa warstwa gruzu pozostałego po zniszczeniach wojennych. Rangę tego miejsca dostrzegła Profesor Teresa Zarębska pisząc w 1998 roku: *...Wydaje się, że zapomniany dziś, długi plac, uformowany między Głównym Miastem i Przedmieściem w XVI wieku, był wnętrzem urbanistycznym Gdańska wartym badań, tak pod kątem funkcjonalnym, jak przestrzennym...*¹. Do tego stwierdzenia zasłużonej dla badań nad historią urbanistyki autorki dołączymy postulat badań archeologicznych i architektonicznych oraz zdefiniowania zasad postępowania konserwatorskiego.

Przed kilkunastu laty powstała Fundacja Theatrum Gedanense, która postawiła sobie za cel odbudowę położonego niegdyś na interesującym nas obszarze teatru elżbietańskiego i odtworzenie jego bogatej tradycji kulturowej, związanej między innymi z udokumentowanymi w XVII wieku występami artystów angielskich². Dało to początek zain-

teresowaniu pustym dotychczas placem parkingowym, na którym, po wielu latach zabiegów i starań Fundacji, wytyczono działkę przyszłego teatru. Rozpoczęcie procesu inwestycyjnego oraz konieczność sprostania wytycznym konserwatorskim skłoniły Fundację Theatrum Gedanense do postawienia zasadniczego pytania o dokładną lokalizację XVII-wiecznej Szkoły Fechtunku³. Dzieje tych poszukiwań oraz uzyskany w ich rezultacie efekt są przedmiotem niniejszego artykułu⁴.

Lokalizacja Szkoły Fechtunku

W renesansowej Europie, wraz z rozwojem broni i sztuki walki, następował rozwój bractw i organizacji szermierycznych. W umiejętnościach władania białą bronią ćwiczyli się też mieszczanie. Do ważniejszych ośrodków sztuki szermierczej w XVI wieku zaliczały się Augsburg, Norimberga, Frankfurt i Strasburg⁵. Zwyczaje dotyczące tradycji i nauczania szermierki wraz z mistrzami z Europy zachodniej docierały także do Gdańska. Wiele przekazów historycznych dotyczących Gdańska w XVI i XVII wieku wymienia Szkołę Fechtunku, wiążąc jej istnienie nie tylko z miejskimi strzelnicami, lecz także popisami walk szermierycznych, występami teatrów angielskich lub widowiskami o różnorodnym, z reguły rozrywkowym charakterze, odbywającymi się głównie w okresie targów św. Dominika⁶. Informacje te są na ogół dobrze udokumentowane źródłowo⁷, lecz dokładne usytuowanie właściwego budynku nie było dotąd określone w sposób jednoznaczny. Istniejąca w Gdańsku Szkoła Fechtunku wiązana jest także z udokumentowanymi od początku XVII wieku występami wędrownych teatrów angielskich, a tym samym z szeroko rozumianym pojęciem teatru elżbietańskiego. Te zjawiska kulturo-

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

we, których opis wykracza daleko poza ramy niniejszego artykułu, legły u podstaw wybudowania w Gdańsku budynku mogącego spełniać rolę tak szkoły szermierczej, jak i teatru.

Po zakończeniu pierwszego etapu budowy nowożytnych fortyfikacji Gdańska w latach 1571-1576, umocnienia średniowieczne Głównego Miasta od strony zachodniej utraciły swoje znaczenie militarne⁸. Szczególnie budowa ważnego dla funkcji obronnych miasta Bastionu Karowego spowodowała zasadnicze zmiany układu przestrzennego sąsiadujących terenów. W większości dobrze zachowane elementy dawnych systemów obronnych murów, baszt i fos nadal pozostawały trwałym elementem zainwestowania obszaru, determinując tym samym kierunki i charakter przyszłego zagospodarowania. Mimo upływu 25 lat od czasu budowy bastionu, obszar w jego sąsiedztwie nie był jeszcze trwale zagospodarowany, a ślady średniowiecznych budowli obronnych nadal wyznaczały główne podziały i charakter użytkowania. Widzimy to na charakteryzującym się dużą precyzją i wiarygodnością tzw. Planie Sztokholmskim wykonanym około 1600 roku⁹. Przedstawia on linię średniowiecznych fortyfikacji Głównego Miasta, zasięg fortyfikacji nowożytnych oraz pierzeję zabudowy Starego Przedmieścia (ryc. 2). Teren dawnych fos miejskich był w tym okresie ograniczony murami i jeszcze niezabudowany. Osuszona w pierwszej kolejności fosa południowa służyła do wypasu bydła. Od nadal wypełnionej wodą fosi północnej oddzielała ją skarpa biegnąca po linii dawnej grobli. W końcu i ta fosa została osuszona, o czym świadczą znaczne różnice nawarstwień kulturowych odkryte podczas eksploracji archeologicznych. Środkiem terenu w okresie średniowiecza przebiegała grobla, o szerokości wynoszącej w zwieńczeniu ok. 7 metrów, a na jej zachowanym śladzie zbudowano drewniane ogrodzenie. Obszar dawnych fos od strony zachodniej ograniczał mur, będący pozostałością jeszcze średniowiecznych umocnień, biegnący od podnóża Baszty Narożnej w kierunku południowym. Do końca XVI wieku tereny te wykorzystywane były ekstensywnie i dopiero w pierwszych dziesięcioleciach XVII wieku pojawiły się na tym obszarze pierwsze formy zainwestowania w postaci drewnianej zabudowy o charakterze gospodarczym¹⁰.

Badacze dziejów Gdańska z reguły byli zgodni, że rejon poszukiwań budynku Szkoły Fechtunku lokalizować należy w sąsiedztwie Baszty Narożnej, czyli w pobliżu dzisiejszych ulic Podwale Przedmiejskie i Bogusławskiego. Niezbyt precyzyjnie określane usytuowanie obiektu dawało pole dla wielu spekulacji, nawet z próbami negacji jego ist-

nienia¹¹. Wyjaśnienie tych wątpliwości należało rozpocząć od analizy przemian urbanistycznych, po to by prawidłowo i z większą dokładnością zdefiniować granice obszaru, na którym mogła być zlokalizowana Szkoła Fechtunku.

Podstawowe informacje dotyczące kontekstu urbanistycznego i kształtu architektonicznego Szkoły Fechtunku w połowie XVII wieku zawiera sztych wykonany na zlecenie Rady Miejskiej, zapewne przez Piotra Willera w latach 1661-1664, jako ilustracja do Kroniki Gdańska Rajnolda Curickego, wydanej w 1687 roku¹² (ryc. 3). Rysownik, by uzyskać zamierzony efekt artystyczny i dokumentacyjny, wspiął się na koronę wału w rejonie Bastionu Karowego, czyli na wysokość około 12 metrów ponad poziom ulicy. W celu pełniejszego zaprezentowania wybranego motywu wykonywał swą pracę etapami, z co najmniej dwóch punktów widokowych. Pierwszy, zlokalizowany w części północnej, pozwolił na dokładne odwzorowanie architektury w pierzei wschodniej ulicy An der Reitbahn (dziś ulica Bogusławskiego); drugi, umieszczony kilkadziesiąt metrów dalej w kierunku południowym, umożliwił szersze spojrzenie na elewację południową Dworu Miejskiego oraz przynajmniej fragmentaryczne narysowanie narożnika i pierzei północnej ulicy Vorstädtischer Graben (dziś ulica Podwale Przedmiejskie)¹³. Taki sposób rysowania spowodował „rozejście się” kierunków perspektywy, lecz jak wykazuje porównanie z wiarygodnymi planami tego fragmentu miasta, nie miało to istotnego wpływu na wartość dokumentacyjną rysunku. Przedstawia on w sposób precyzyjny i z uwzględnieniem wielu nawet drobnych szczegółów rejon południowo-zachodniego narożnika Głównego Miasta. Autor zarejestrował nie tylko najważniejsze średniowieczne elementy architektury obronnej, jak Basztę Narożną, Basztę Schulza i okrągłą basztę muru niskiego, ale także zabudowę Dworu Miejskiego – efekt przebudowy murów obronnych zrealizowany przez J. Strakowskiego w 1619 roku oraz zabudowę użytkową i gospodarczą przylegającą do murów miejskich. Dokładność rysunku potwierdzają szczegółowe porównania z innymi znanymi z przekazów ikonograficznych i po części zachowanymi do dzisiaj elementami historycznej architektury. Analizując przedstawione na sztychu otoczenie Szkoły Fechtunku możemy stwierdzić, że pomiędzy południową linią fortyfikacji średniowiecznych a interesującym nas obiektem występowała zabudowa o charakterze mieszkalnym i gospodarczym. Jej duża intensywność i wzajemne relacje przestrzenne pozwalają na odsunięcie obszaru poszukiwań relikwów architektonicznych Szkoły Fechtunku od południowej pierzei murów co najmniej do linii drogi

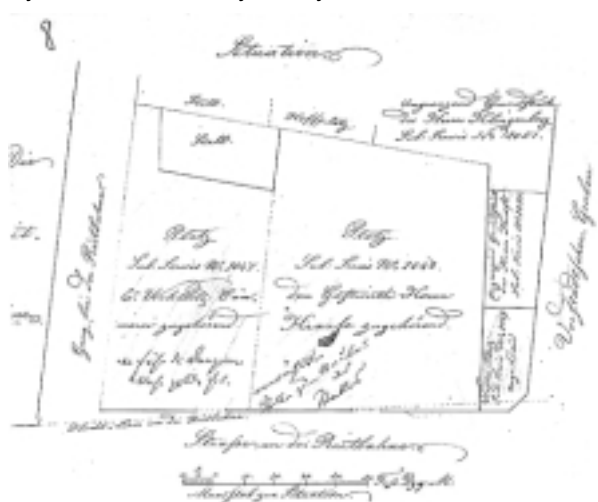
Ryc. 1. Gdańsk, południowo-zachodni narożnik Głównego Miasta, stan około 1970 roku

Ryc. 4. Plan terenu wykonany w 1739 roku

Ryc. 2. Plan Sztokholmski wykonany około 1600 roku, widoczny zarys średniowiecznego systemu obronnego Głównego Miasta

Ryc. 5. Plan ukazujący sytuację własnościową w 1825 roku

Ryc. 3. Rysunek Petera Willera z lat około 1661-1664

Ryc. 6. Plan Buhsego z 1869 roku. Jasnym kolorem oznaczono obszar, na którym analiza urbanistyczna wykluczyła usytuowanie Szkoły Fechtunku

wewnętrznej pokrywającej się z przebiegiem dawnej grobli.

Wiele nowych informacji przynosi analiza niedawno odkrytego planu wykonanego w 1739 roku¹⁴ (ryc. 4). Widoczna jest na nim struktura własnościowa obszaru, sposób użytkowania oraz zarys istniejącej w owym czasie zabudowy. Z dużą dokładnością przedstawił autor, podpisany inicjałami C.H.M., przebieg i szczegóły związane z drogą wewnętrzną, gdyż to toczący się na niej spór sąsiedzki, który rozstrzygał gdański urząd wety, przyczynił się do powstania rysunku. My zwrócimy uwagę na regularny zarys działek oznaczonych literami K, E, F, G – wynik pierwszej parcelacji dawnej fosy, dokonanej zapewne jeszcze z XVII wieku oraz nieregularne i dość przypadkowe podziały terenu przylegającego do murów miejskich, gdzie w owym czasie umieszczone były stajnie. Szczególną wartością tego planu jest przedstawienie zarysu budynku Szkoły Fechtunku oznaczonej na planie literą C, a mankamentem dość schematyczny sposób przedstawienia zagospodarowania terenu przylegającego do skraju południowej linii dawnych fos (oznaczenie literą A).

Przekaz kartograficzny z 1825 roku¹⁵ nie zarejestrował już budynku Szkoły Fechtunku, gdyż została ona wcześniej rozebrana. Plan pokazuje jednak ówczesną sytuację własnościową oraz zarys zabudowy i linie pierzei ulic. Przedstawione na rysunku działki o numerach 2047 i 2048 sto lat wcześniej były gruntem zajmowanym przez Szkołę Fechtunku (ryc. 5).

Dobrą i wiarygodną podstawę badawczą stanowi dokładny i wielokrotnie weryfikowany plan Gdańska pochodzący z 1869 r., tzw. Plan Buhsego, precyzyjnie odzwierciedlający zmiany struktury własnościowej oraz przestrzennej wynikającej z procesu rozwoju miasta. Blok zabudowy ograniczony ulicami An der Reitbahn i Vorstädtischer Graben (czyli dzisiejszymi ulicami Bogusławskiego i Podwale Przedmiejskie) przedstawiony jest na nim z dużą dokładnością, czytelne są zarysy domów i oficyn z wyszczególnieniem zabudowy murowanej i drewnianej. Naniesienie na ten plan wszystkich przedstawionych wyżej informacji ograniczyło pole poszukiwań interesującego nas budynku do narożnika dawnych ulic Vorstädtischer Graben i An der Reitbahn (ryc. 6). W efekcie należało poszukiwać reliktyw zabudowy związanej z teatrem elżbietańskim na działkach oznaczonych numerami 1151, 1152 i 1153, a według dawnej numeracji ulicznej odpowiednio Vorstädtischer Graben 70 oraz An der Reitbahn 5 i 6. Uwagę zwracała ponadto nieregularność wewnętrznych podziałów własnościowych, mogąca wskazywać na ich wtórne, niezwiązane z parcelacją działek miejskich po-

chodzenie. Szczególnie interesującym miejscem mógł być niezabudowany dziedziniec posesji 1153, gdyż brak zainwestowania w połowie XIX wieku oznaczał szansę na odnalezienie reliktyw najstarszej zabudowy niezmienionej budową piwnic i późniejszymi inwestycjami.

Archeologia, pierwszy etap badań – 2000 rok

Zlecone przez Fundację Theatrum Gedanense badania archeologiczne, wykonane w 2000 roku przez Stowarzyszenie Promocji Zabytków Archeologicznych, objęły zachodnią część terenu w obrębie dawnych dziedzińców posesji Vorstädtischer Graben 68 i 69 oraz An der Reitbahn 6 i 7¹⁶. Podczas prac wykopaliskowych zarejestrowano relikty wielu elementów konstrukcji drewnianych i murowanych, położonych na kilku zasadniczych poziomach osadniczych. Z ustaleń zawartych w tekście i na rysunkach sprawozdania wynikało, że nie odkryto śladów zabudowy pozwalających na ich identyfikację z XVII-wiecznym budynkiem Szkoły Fechtunku, a odsłonięte konstrukcje drewniane wiązano z zabudową gospodarczą XVIII i XIX wieku¹⁷.

Powtórna analiza zgromadzonego materiału badawczego i dokumentacji polowej, wykonana przez autora w maju 2004 roku, pozwoliła na nową interpretację odsłoniętych w 2000 roku elementów drewnianych, położonych w północno-wschodnim narożniku parceli An der Reitbahn 6 (ryc. 7)¹⁸. Zwrócono uwagę na regularność schematu konstrukcyjnego obiektu odsłoniętego przy wschodniej granicy dawnej działki nr 1153. W osiach, wyraźnie wyznaczających dwa przęsła, rozmieszczono pale fundamentowe, na których ułożono poziome elementy stanowiące oparcie dla słupów nośnych ścian. Znaczące, sięgające średnicy pół metra przekroje elementów konstrukcji drewnianej, charakter wykończenia powierzchni drewna oraz staranny sposób łączenia wskazywały na solidny warsztat budowlany. Ponadto kształt odkrytej struktury drewnianej wpisywał się dokładnie w zarys historycznych podziałów, a regularność planu i szerokość przęsła potwierdzała wnioski płynące z analizy kartograficznych i ikonograficznych przekazów archiwalnych (ryc. 8). Taki złożony ustrój budowlany nie mógł być wiązany z na ogół tymczasową i niezbyt starannie wykonywaną w XIX wieku zabudową gospodarczą. Odsłonięte fragmenty należało wiązać z widocznym na sztychu Willera i planie z 1739 roku budynkiem gdańskiej Szkoły Fechtunku, co postawiło w całości nowym świetle problematykę historii budowy tego ważnego dla życia kulturalnego Gdańska obiektu.

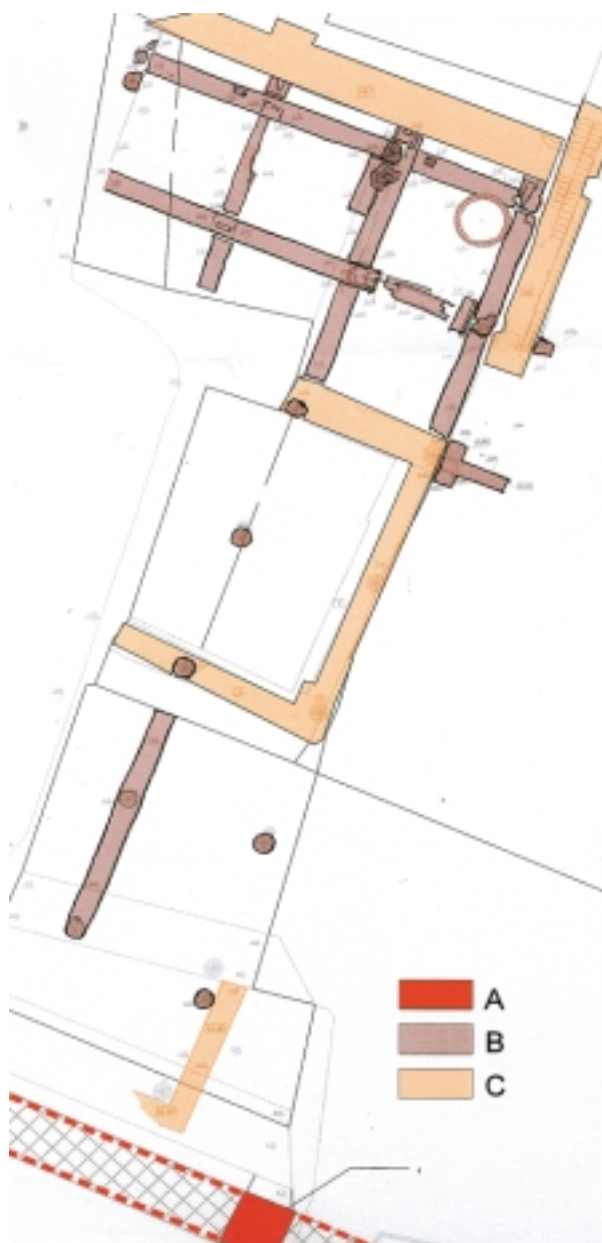
Ryc. 7. Relikty zabudowy odsłonięte w 2000 roku w narożniku działki 1153. Widoczne są elementy konstrukcji belek podwalinowych i pozostałości podstawy słupów (fot. D. Osiński)

Ryc. 8. Plan zbiorczy stanowiska narysowany na podstawie SAZ 0255/125/01, rys. 6a z 2000 roku, naniesiony na plan Buhsego (rys. M. Gawlicki)

Ryc. 9. Widok północno-wschodniego narożnika Szkoły Fechtunku podczas prac archeologicznych w 2004 roku. Po lewej stronie belka podwalinowa elewacji północnej (fot. M. Gawlicki)

Ryc. 10. Plan stanowiska w 2004 roku. Oznaczenia: A – gotycki mur przeciwskarpy fosy południowej Głównego Miasta; B – relikty fundamentów Szkoły Fechtunku; C – zabudowa miejska z XIX i początku XX wieku (rys. M. Gawlicki)

Ryc. 11. Konstrukcja podstawy słupa i wiązania belek podwalinowych, widok od strony wschodniej, 2004 rok (fot. M. Gawlicki)

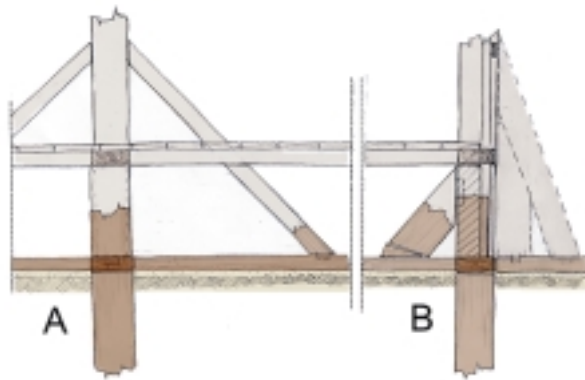
Przedstawiony proces rozpoznawania historycznych reliktyw przyniósł niezbędną korektę i uzupełnienie wcześniejszych interpretacji oraz dokumentacji badań¹⁹. Wnioski płynące z analizy zebranych materiałów archiwalnych i inwentaryzacji odkrytych konstrukcji ostatecznie potwierdziły badania dendrochronologiczne, datujące odkryte fragmenty drewniane na rok 1632 lub niewiele później²⁰. Rezultatem przeprowadzonych studiów oraz odkrycia reliktyw architektonicznych Szkoły Fechtunku była realizacja w sezonie 2004 drugiego etapu badań archeologicznych, zmierzającego do rozpoznania pozostałych zachowanych elementów struktury budynku.

Archeologia, II etap badań – 2004 rok

Drugi etap badań rozpoczęto jesienią 2004 roku w rejonie północno-wschodniego narożnika Szkoły Fechtunku²¹. Pozwoliło to na odsłonięcie i ponowne przebadanie drewnianych elementów znanych z prac w 2000 roku oraz poszerzenie wykopu w kierunku zachodnim, co zaowocowało odkryciem kolejnego regularnego przęsła budynku. Dzięki całkowitemu odsłonięciu nigdy niezabudowanego podwórza posesji An der Reitbahn 6 można było rozpoznać detale i sposób połączenia położonych na tym miejscu konstrukcji, a także udokumentować stratygrafię stanowiska (ryc. 9). Eksploracja postępowała od narożnika w kierunku zachodnim. Ten obszar został w XIX wieku wypełniony budynkami mieszkalnymi i oficynami, które zniszczyły górne partie konstrukcji ścian Szkoły Fechtunku. Jednak udało się odsłonić jeszcze jedną, bardzo już zniszczoną, belkę podwalinową biegnącą przez dwa przęsła budowli oraz zarejestrować i przebadać kilka kolejnych pali fundamentowych zachowanych pod XIX-wiecznymi strukturami murów. Wyznaczają one regularny zarys planu budynku, pozwalają określić szerokość skrzydła północnego i wschodniego oraz przybliżony obrys dziedzińca (ryc. 10). Pomimo że biegnąca wzdłuż ulicy Podwale Przedmiejskie instalacja ciepłownicza uniemożliwiła precyzyjne uchwycenie narożnika południowo-wschodniego interesującej nas budowli, to jednak potwierdzono hipotezę zakładającą, że elewacja wschodnia posiadała siedem przęseł²². Sukcesem tego etapu prac było również odnalezienie południowego muru przeciwskarpy średniowiecznej fosy, co dodatkowo potwierdza dokładność i wiarygodność Planu Sztokholmskiego.

Relikty fundamentów

W tym miejscu należy powrócić do genezy budynku i historii jego powstania. Rada Miasta, mając na celu stworzenie dogodnych warunków do nauki rzemiosła wojennego oraz umożliwienie pobierania lekcji szermierki przez obywateli miasta, powierzyła realizację budowy gdańskiej Szkoły Fechtunku budowniczemu miejskiemu Jakubowi van dem Block, on też zapewne był autorem projektu. Prace rozpoczęły się wiosną 1634 roku od wykonania wykopów pod fundamenty²³. Wykopano szeroki rów o prostokątnym zarysie odpowiadającym kształtowi planowanego budynku²⁴ i wbito w grunt okrągłe sosnowe pale, służące jako podstawa nośna fundamentu. Pale w górnej części miały przewiercone na wylot otwory, co ułatwiało ich podnoszenie do pionu i przed wbiciem ustawianie we właściwej pozycji. Rozmieszczono je w osiach konstrukcyjnych o rozstawie około 280 cm, co w przybliżeniu mogło równać się, według ówczesnego sposobu pomiaru, dziewięciu stopom²⁵. Ustalenie rozstawu osi w zestawieniu z rysunkiem Willera, przedstawiającym ścianę zachodnią podzieloną na siedem przęseł, pozwala na stosunkowo precyzyjne określenie długości ściany wschodniej i zachodniej na około 20 metrów, co niemal idealnie wpisuje się w plan Buhsego. Ilość przęseł w ścianach północnej i południowej nie jest dokładnie znana. Mogło być tych przęseł siedem, wtedy budynek oparty byłby na planie kwadratu, lub osiem, co bardziej odpowiada gabarytowi historycznej działki. Pale wbijano niezbyt starannie, więc w efekcie ich rozstaw nie jest regularny. Ten błąd jednak skorygowano podczas budowy właściwego fundamentu. Na zwieńczeniu słupów położono płaską, szeroką belkę podwalinową²⁶, pod którą w celu zmniejszenia wpływu wilgoci wykonano podsypkę z piasku. Podwaliny nie były połączone z koroną pali, ale ich wzajemne powiązanie wykonano przy pomocy łączenia „na zakładkę” (ryc. 11). Podstawę konstrukcji nośnej stanowiły masywne prostokątne słupy, których wymiary dochodziły do 45 – 50 cm, powiązane z elementami poziomymi systemem łączeń na czop i wpust. Dodatkowym wzmocnieniem podstawy słupów nośnych były ukośne zastrzały, umieszczone w osiach słupów elewacyjnych od strony wewnętrznej. W celu lepszej stabilizacji konstrukcji były one dodatkowo klinowane u swej podstawy (ryc. 12). Niewielka odległość tych zastrzałów od głównych belek nośnych, a także miejsce ich usytuowania może świadczyć o tym, że dopiero ponad tą konstrukcją

Ryc. 12. Przekrój przez podstawę fundamentu z próbą rekonstrukcji systemu konstrukcyjnego. A – widok od strony dziedzińca w kierunku północnym; B – przekrój poprzeczny z widokiem w kierunku zachodnim. Kolorem ciemniejszym zaznaczono elementy zachowane (rys. M. Gawlicki)

Ryc. 13. Widok konstrukcji fundamentowej od strony południowej. W lewym górnym narożniku widoczny fragment zastrzału zamocowany w belce podwalinowej (fot. M. Gawlicki)

Ryc. 14. Widok z góry. Widoczny brak połączenia belki podwalinowej z położoną po lewej stronie podstawą przypory (fot. M. Gawlicki)

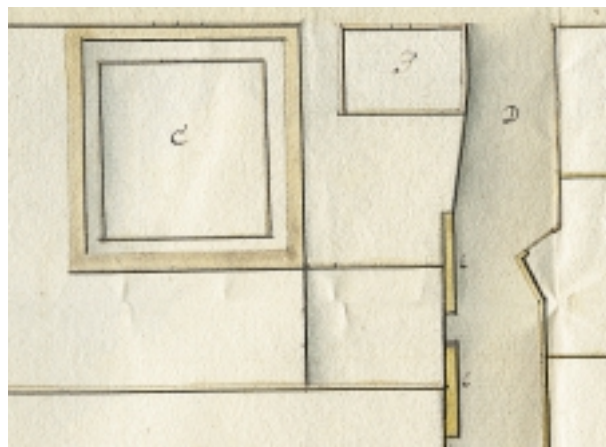
Ryc. 18. Widok obszaru planowanej budowy teatru elżbietańskiego – stan w 2004 roku. W lewym dolnym rogu widoczny obszar stanowiska archeologicznego (fot. D. Osiński)

Ryc. 15. Zwieńczenie pala fundamentowego w północno-wschodnim narożniku dziedzińca, z widocznym odciskiem słupa konstrukcji nośnej budynku (fot. M. Gawlicki)

Ryc. 16. Beczka pełniąca rolę dołu chłonnego w północno-wschodnim narożniku fundamentu, stan w 2000 roku (fot. D. Osiński)

Ryc. 17. Plan z 1739 roku, powiększenie ukazujące zarys planu Szkoły Fechtunku „C” oraz dom wachmistrza „J”. Drogę wewnętrzną w linii dawnej grobli oznaczono literą „D”

znajdował się właściwy poziom użytkowy odpowiadający położeniu belki wieńczącej fundament. Potwierdza to układ stratygraficzny stanowiska. Przy tak pomyślanym systemie konstrukcyjnym bardzo prawdopodobna staje się teza o częściowym wypełnieniu podstawy fundamentowej obiektu murem ceglany, co pośrednio znajduje potwierdzenie w, niestety niepełnych, rezultatach pierwszego etapu badań w 2000 roku²⁷.

Należy jeszcze wyjaśnić rolę kilku innych elementów konstrukcyjnych. W poziomych belkach podwalinowych odnaleziono ślady występowania ukośnych zastrzałów. Ich odległość od pionowego elementu nośnego oraz kąt nachylenia wskazywać może, że miały one za zadanie podtrzymanie właściwej, ustawionej znacznie wyżej, pionowej belki konstrukcyjnej ściany (ryc. 13). Ważną składową oparcia systemu konstrukcyjnego były poziome podkładki pod zastrzały, podtrzymujące elementy nośne od strony zewnętrznej. Element taki zachował się w linii dawnej elewacji wschodniej. Wyjaśnienia wymaga rola belek drewnianych występujących przy zewnętrznej ścianie elewacji północnej. Poziome belki, które w linii podwalin przylegają od zewnątrz do słupów nośnych, posiadają regularne wpusty po nieistniejących czopach, nie są jednak poziomo powiązane z zasadniczym ustrojem. Wpusty te są śladem bliżej niezdefiniowanych pionowych elementów konstrukcyjnych, które zapewne przylegały od zewnątrz do głównych słupów nośnych (ryc. 14). Musiały być one dodatkowo wsparte konstrukcją ukośną, rodzajem zewnętrznej przypory lub zastrzału opartego nieco dalej od linii ściany na tej samej belce. Taki schemat układu nośnego czytelny jest na rycinie Willera, gdzie przypory, sięgające wysokości co najmniej jednej kondygnacji, są wyraźnie pochylone w kierunku płaszczyzny ściany. Odnotować jeszcze należy czytelny ślad, a w zasadzie odcisk o wymiarach około 20 x 20 cm, który na belce podwalinowej i zwieńczeniu pala fundamentu pozostawił słup ustawiony w północno-wschodnim narożniku dziedzińca (ryc. 15).

Rolę zbiornika chłonnego dla systemu odwadniającego dziedzińca pełniła beczka odnaleziona w północno-wschodnim narożniku budynku (ryc. 16). Jej usytuowanie, a przede wszystkim poziom posadowienia wskazują, że opisany system konstrukcyjny należał do sfery fundamentowania budowli. Potwierdzenie znajdziemy w wynikach analizy stratygraficznej terenu, gdzie ślady poziomu użytkowego zarejestrowano na poziomie około 130 cm ponad zwieńczeniem pali fundamentowych i posadowieniem belki podwalinowej.

Architektura Szkoły Fechtunku

Zakończenie budowy Szkoły Fechtunku nastąpiło w pierwszej połowie 1635 roku, a budowniczemu Jakubowi van dem Block, 23 czerwca tego roku, wypłacono z kasy miejskiej 5 850 marek²⁸. Plan przybrał kształt zbliżony do kwadratu o bokach długości około 20 metrów. Było to zaledwie około 4 metrów mniej niż liczył sobie wymiar boku, wzniesionego w 1600 roku w Londynie przez Philipa Henslowe, teatru Fortune. Zbieżność ta nie może ujść uwadze badaczy tradycji teatru elżbietańskiego²⁹. Wejście do wnętrza znajdowało się w osi elewacji zachodniej. Na jego przedłużeniu położone były drugie, nieco mniejsze wrota prowadzące na odkryty dziedzińiec (ryc. 17)³⁰.

Rysunek Willera oraz przedstawione wyniki analizy relikwów architektonicznych, szczególnie widoczne wewnętrzne słupy dziedzińca oraz szalowanie elewacji zachodniej, wskazują jednoznacznie na to, że konstrukcja wykonana była z drewna. Hipoteza o ewentualnym wypełnieniu całej konstrukcji szkieletu drewnianego murem ceglany nie znajduje potwierdzenia na obecnym etapie badań. W elewacji zachodniej uwagę zwracają przypory, które wyznaczały osie konstrukcji. Rysunek pokazuje także pionowe szalowanie części dolnej elewacji w formie cokołu, którego wysokość mogła wyznaczać wzniesiony ponad teren poziom użytkowy pierwszej kondygnacji. Dodatkowo potwierdzać to mogą proporcje otworu bramnego oraz sylwetki gdańszczyzan naskicowane w sąsiedztwie wejścia. Należy zwrócić uwagę na podniesienie terenu widoczne po północnej stronie budynku, co odpowiada pierwotnemu, podwyższonemu o ponad metr nad terenem poziomowi użytkowemu dziedzińca. Nad dwustronnie otwieraną główną bramą umieszczono być może specjalnie dekorowane lub zaopatrzone w napis nadproże. Z przekazu ikonograficznego wynika, że najwyższą wewnętrzną galerię oparto na słupach. Ich zwieńczenie narysowano miękką falistą linią, która może być elementem dekoracji, lambrekinem, drewnianym szalunkiem lub uproszczonym rysunkiem mieczy, wspierających elementy konstrukcyjne dachu. Dach pokryty dachówką jest zdecydowanie spłaszczony w stosunku do połaci sąsiednich budynków, co mogło być spowodowane zamiarem zachowania poprawnych proporcji architektury dziedzińca i gabarytu najwyższej kondygnacji. Proporcje bryły budynku ukazują, że budynek Szkoły Fechtunku posiadał trzy kondygnacje użytkowe. Podwyższenie dachu w części wschodniej budowli, sugerujące istnienie dekoracyjnego obudowania sceny, jest raczej widokiem fragmentu odrębnego budyn-

ku o charakterze pomocniczym lub gospodarczym, przylegającego od strony wschodniej. Według przybliżonych obliczeń przyjąć można, że we wnętrzu obiektu podczas spektaklu teatralnego, szermierczego lub innej ważnej uroczystości zgromadzić się mogło nawet około 2 500 widzów³¹.

Szkoła Fechtunku otoczona była zabudową pomocniczą i gospodarczą. Od strony południowej blisko wschodniego narożnika znajdował się murywany budynek o wysokości trzech kondygnacji, kryty dachówką. Do niego przylegał dom szkieletowy o wysokości dwóch kondygnacji z wejściem zaakcentowanym przedprożem. Zabudowa ta mogła być związana z niezbędnym zapleczem użytkowym Szkoły Fechtunku lub powstała w związku z wizytą Marii Ludwiki Gonzagi, na której cześć wystawiono tu w 1646 roku operę włoską. Obok znajdował się jeszcze obiekt gospodarczy związany prawdopodobnie z obsługą pieca lub komina, którego wylot widoczny jest ponad dachem. Po przeciwległej, północnej stronie znajdował się dom wachmistrza, a w jego sąsiedztwie położone było podwórze gospodarcze. Dalej rozciągał się obszar stajni miejskich i towarzyszące im budynki gospodarcze otaczające zabudowania Dworu Miejskiego. Pomiędzy Szkołą Fechtunku a Dworem Miejskim znajdowała się jeszcze wąska wewnętrzna uliczka, dostępna poprzez półokrągłą bramę umieszczoną w drewnianym parkanie, która zapewniała dostęp do ogrodów i stajni rozlokowanych wzdłuż linii średniowiecznych murów miejskich oraz do zaplecza działek związanych z zabudową ulicy Vorstädtisher Graben.

Wnioski konserwatorskie

Zachowane fragmenty konstrukcji Szkoły Fechtunku potwierdzają jej istnienie, tym samym są materialnym dowodem wzniesienia w Gdańsku budynku, którego tradycja sięga pierwszej połowy XVII w. Szczupłość zachowanej substancji oryginalnej i jej kondycja techniczna uniemożliwiają jakiegokolwiek jej wykorzystanie we współczesnym obiekcie teatralnym. Relikty te stanowią jednak ważny materialny dowód funkcjonowania w Gdańsku Szkoły Fechtunku i teatru elżbietańskiego, z tych względów powinny być w pełni zakonserwowane oraz w odpowiedni sposób eksponowane w nowym budynku.

Tradycja występów angielskich zespołów teatralnych w Gdańsku potwierdzona została przez liczne wiarygodne przekazy archiwalne i obszerną literaturę. Odbudowa tej tradycji to cel wieloletniej działalności Fundacji Theatrum Gedanense,

który w pełni wpisuje się we współczesne doktryny konserwatorskie. Nie oznacza to jednak poszukiwania idealnego wzorca dla wiernej rekonstrukcji, gdyż byłoby to postępowanie utopijne, sprzeczne z elementarnymi zasadami konserwatorskimi. Działania powinny zmierzać w kierunku poszukiwania takich form współczesnego przekazu architektonicznego, w których czytelne będą tradycyjne zasady funkcjonowania i kształt architektoniczny sceny elżbietańskiej. Oprzeć się można nie tylko na stosunkowo skromnym zasobie przekazów historycznych dotyczących samego budynku gdańskiego, ale także na wzorcach tego rodzaju scen w Europie Zachodniej, głównie w Anglii. Poszukiwania powinny iść w kierunku zastosowania rozwiązań znanych z przekazów historycznych dotyczących m.in. liczby galerii otaczających dziedzińiec wewnętrzny, liczby rzędów przygotowanych dla widzów na poszczególnych galeriach, zróżnicowania charakteru miejsc w zależności od założeń, zastosowania tradycyjnej artykulacji architektonicznej z użyciem drewna jako podstawowego budulca, relacji przestrzennych pomiędzy sceną a widownią itp.

Ważnym czynnikiem wzbogacenia niematerialnych wartości kultury powinno być także nawiązanie do tradycji Szkoły Fechtunku związanej z nauką i pokazami sztuki szermierczej – funkcji, która przez wiele dziesięcioleci towarzyszyła budynkowi. Wskazane jest także zastosowanie tradycyjnego nazewnictwa związanego z samym budynkiem i jego bezpośrednim otoczeniem. Zespół zintegrowanych działań projektowych i wykonawczych powinien wyrażać czytelne przesłanie ideowe związane z odbudową tradycji funkcjonowania w XVII wieku w Gdańsku Szkoły Fechtunku i teatru elżbietańskiego.

Dyskusja związana z odbudową teatru elżbietańskiego w Gdańsku trwa już od wielu lat. Sukces tego zamierzenia to obszerna wiedza związana z obecnością w Gdańsku angielskich teatrów i artystów, ich udziałem w życiu kulturalnym miasta oraz rolą światłego mecenatu mieszczańskiego, także w dziedzinie sztuki szermierczej. Obok tych zagadnień istotnym staje się zasób wiadomości dotyczący rozwoju urbanistycznego obszaru, informacje o funkcjach i kształcie architektonicznym Szkoły Fechtunku, przez szereg dziesięcioleci pełniące też rolę teatru oraz jego późniejsze dzieje. Wiadomości te stają się niezbędne dla – w miarę możliwości pełnego – rozpoznania współczesnych uwarunkowań planowanej budowy nowego teatru, w jego szerokim kontekście kulturowym, krajobrazowym, architektonicznym i konserwatorskim.

- ¹ T. Zarębska, *Przebudowa Gdańska w jego Złotym Wieku*, Warszawa 1998, s. 85.
- ² J. Limon, *Gdański teatr „elżbietański”*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1989; J. Limon, *Gentleman of a Company, English Players In Central and Eastern Europe, 1590 – 1660*, Cambridge 1985; tamże obszerna literatura.
- ³ Opracowanie tego zagadnienia Fundacja Theatrum Gedanense powierzyła autorowi niniejszego artykułu. W rezultacie w maju 2004 roku powstała praca: M. Gawlicki, *Studium historyczno-urbanistyczne oraz Studium Krajobrazowe sylwety Głównego Miasta z Wnioskami Konserwatorskimi dla potrzeb realizacji budynku Teatru Elżbietańskiego w Gdańsku*, Gdańsk 2004.
- ⁴ Nie jest to zatem sprawozdanie z badań archeologicznych, lecz ich architektoniczny suplement poszerzony o analizę historyczno-urbanistyczną, czyli o problematykę często pomijaną w sprawozdaniach z prac archeologicznych prowadzonych na terenie miast średniowiecznych i nowożytnych. Podsumowanie badań zawierają wytyczne konserwatorskie związane z planowaną w tym miejscu budową teatru elżbietańskiego.
- ⁵ M.W. Rasmusson, *Blossfechten and the Fechtschulen German Judicial and Sport Dueling from the Dark Ages to the Renaissance*, Journal of Western Martial Art, June 2003.
- ⁶ Pośród obszernej literatury związanej z tym tematem wymienić należy najważniejsze opracowania historyczne: J. Bolte, *Das Danziger Theater im 16. und 17. Jahrhundert*, Hamburg und Leipzig 1895; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*. Bd. 1, Danzig 1913; Bd. 2 Danzig 1918; W. Krause, *Das Danziger Theater und sein Erbauer Carl Samuel Held*, Danzig 1936; J. Limon, *Gdański teatr...*, *op. cit.*; J.M. Michalak, *Nowe spojrzenie na teatr „elżbietański” w Gdańsku i jego budowniczego*, [w:] *Gdański Rocznik Kulturalny* 19, Gdańsk 2000.
- ⁷ Informacje historyczne o gdańskiej Szkole Fechtunku zebrał ostatnio J.M. Michalak, *Nowe spojrzenie na teatr „elżbietański” w Gdańsku i jego budowniczego*, [w:] *Gdański Rocznik Kulturalny* 19, Gdańsk 2000.
- ⁸ J. Stankiewicz, *Urbanistyczny i przestrzenny rozwój miasta*, [w:] *Historia Gdańska*, T. II, Gdańsk 1982, s. 405.
- ⁹ Kriegersarkivet Stockholm, Stads – och Fästningsplaner, Danzig nr 013; za udostępnienie planu pragnę złożyć podziękowanie Panu dr Jerzemu Litwinowi.
- ¹⁰ D. Osiński, *Wyniki archeologicznych badań ratowniczych terenu przy zbiegu ulic Podwale Przedmiejskie, Zbytki, Bogusławskiego. Teren pod planowaną lokalizację Teatru Szekspirowskiego*, Gniew – Gdańsk 2004, maszynopis w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.
- ¹¹ J.M. Michalak, *Czy był jeden teatr?* [w:] *Kwartalnik „Był Sobie Gdańsk”*, nr 3, 1998, s. 21.
- ¹² W zbiorach Biblioteki Gdańskiej PAN; Z. Jakrzewska-Śnieżko, *Gdańsk w dawnych rycinach*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1980, s. 25.
- ¹³ Nazwy ulic przyjęto wg oznaczeń na planie Buhsego.
- ¹⁴ Plan ten, pochodzący ze zbiorów Archiwum Państwowego w Gdańsku, sygn. 300, 58/22 po k. 90, odnaleziony został i po raz pierwszy opublikowany przez J.M. Michalaka, *Czy był...*, *op. cit.*, s. 21.
- ¹⁵ A.P. Gd. 15/350, k. 8,9.
- ¹⁶ Pracami wykopaliskowymi w roku 2000 kierowała mgr E. Kołosowska we współpracy z mgr. R. Krzywdzińskim i M. Szyszką.
- ¹⁷ D. Osiński, *Wyniki archeologicznych badań...*, *op. cit.*, tekst oraz rys. 6.
- ¹⁸ M. Gawlicki, *Studium historyczno-urbanistyczne...*, *op. cit.*, s. 10.
- ¹⁹ Opisane hipotezy potwierdzono podczas konsultacji i szczegółowego oglądu dokumentacji polowej stanowiska z Dariuszem Osińskim z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, któremu w tym miejscu pragnę podziękować za pomoc i współpracę.
- ²⁰ D. Osiński, *Wyniki archeologicznych badań...*, *op. cit.*, s. 46.
- ²¹ Prace zlecone przez Fundację Theatrum Gedanense przeprowadziło Muzeum Archeologiczne w Gdańsku. Kierownikiem prac był Dariusz Osiński.
- ²² Ukazuje to też rysunek P. Willera, co potwierdza jego wiarygodność.
- ²³ APG sygn.300,12/67, s.243; podano za: J.M. Michalak, *Nowe spojrzenie...*, *op. cit.*, s. 120. W tym miejscu należy z uznaniem odnotować fakt odnalezienia przez J. M. Michalaka w zasobach Archiwum Państwowego w Gdańsku rachunków związanych z budową Szkoły Fechtunku.
- ²⁴ D. Osiński, *Wyniki...*, *op. cit.*, s. 20.
- ²⁵ Licząc jedną stopę tzw. pruską jako 0,314 metra.
- ²⁶ Jej wymiar dochodził do 44 cm szerokości i około 13 cm grubości.
- ²⁷ D. Osiński, *Wyniki...*, *op. cit.*, fot. 02, 03, 05.
- ²⁸ J.M. Michalak, *Nowe spojrzenie...*, *op. cit.*, s. 120.
- ²⁹ Na to zagadnienie zwracał uwagę J. Limon, *Gdański teatr...*, o.c. s. 95 – 97.
- ³⁰ Hipotetyczne związki kształtu architektonicznego gdańskiej Szkoły Fechtunku z teatrem elżbietańskim, szczególnie londyńskim teatrem Fortune, to odrębne obszerne zagadnienie badawcze poruszane przez wielu autorów, które nie jest przedmiotem niniejszej pracy.
- ³¹ Powierzchnia użytkowa całości budynku wynosiła około 600 m², przy założeniu 4 osób na m² podana liczba nie wydaje się być wielkością zawyżoną.